

1893 SAYIMINA GÖRE MAMÜRATÜL-AZİZ VİLAYETİNİN NÜFUS VE ETNİK YAPISI

Abdulkadir GÜL*

Öz: 1878 yılında kurulan Mamuratül-Aziz vilayeti 16 kaza ve 3 sancaktan oluşmaktadır. Vilayetin bugünkü sınırları Elazığ, Malatya, Adıyaman ve Tunceli illerinin büyük bir kısmını kapsamaktadır. Osmanlı döneminin muhtelif tarihlerinde, bu yerleşmeler farklı idari yapıların bünyesinde olsa da defalarca sayılmışlardır. 1893 sayımı, bu sayımlardan sadece birisidir. 1893 yılı nüfus sayımı Osmanlı ülkesinin genelini kapsayan oldukça önemli sayımdır. Özellikle 1881-1882 yıllarında yapılan sayımlardaki hatalar ve eksikler bu nüfus sayımda giderilmeye çalışılmıştır. 1893 yılı sayımlarının sonuçları esas alınarak, farklı idari yapılar veya imparatorluk nüfusuna dair veriler birçok araştırmacının konusu olmuştur. Ancak bizim ulaşabildiğimiz çalışmaların hiç birinde, 1893 yılı Mamuratül-Aziz vilayetinin nüfusu, araştırma konusu edilmemiştir. Bu yönüyle orijinal kabul edebileceğimiz bu çalışma, 28 Mayıs 1893 tarihli bir icmal nüfus cetvelindeki veriler esas alınarak yapılmıştır. Bu sayımda nüfus kadın, erkek, Müslim, Gayrimüslimler ise Ermeni, Ermeni Katolik, Protestan, Süryani, Süryani Katolik, Rum ve Latin şeklinde tasnif edilmiştir. Bu cetveldeki nüfus kayıtlarına ilave olarak ihtiyaç duyuldukça, muhtelif arşiv tasniflerindeki belgelere de müracaat edilmiştir. Sayısal veriler ihtiyaç duyuldukça tablo ve grafiklerle desteklenmiştir. Çalışmanın giriş bölümünde, Osmanlı nüfus sayımları, bu nüfus sayımlarının güvenilirliği üzerinde durulmuştur. Gelişme kısmındaki başlıklarda ise Mamuratül-Aziz vilayetinin idari yapısı, 1893 sayımı ve bu sayıma göre vilayetin nüfus ve etnik yapısı ortaya konulmuştur. Sonuç kısmında ise metin içerisinde belirtilen veriler değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mamuratül-Aziz, Nüfus, Nüfus Sayımları, Osmanlı.

POPULATION AND ETHNIC STRUCTURE OF MAMURATUL-AZIZ VILLAGE ACCORDING TO 1893

Abstract: The province of Mamuratül-Aziz, founded in 1878, consists of 16 accidents and 3 crimes. The present boundaries of the province include a large part of the provinces of Elazığ, Malatya, Adıyaman and Tunceli. In the Ottoman era, these settlements have been counted many times, even in the context of different administrative structures. The 1893 count is only one of these counts. The 1893 census is a very important census covering the whole of the Ottoman country. In particular, the errors and deficiencies in the counts made in 1881-1882 were tried to be solved in this population census. Based on the results of the 1893 census, there are different administrative structures or examinations of the empire population. However, none of the studies we have reached, the population of the Mamuratül-Aziz province of 1893, has been discussed. This study which we can accept originally in this direction was

Geliş tarihi: 25.03.2017

Kabul tarihi:

*. Dr. Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi. agul@erzincan.edu.tr

based on the data in an population chart on 28 May 1893. In this census, the population is classified as female, male, Muslim, and non-Muslims are Armenian, Armenian Catholic, Protestant, Syriac, Syriac Catholic, Greek and Latin. In addition to the population records in this chart, the documents in various archive categories have also been referred to as needed. Numerical data are supported with tables as needed. At the beginning of the work, the Ottoman censuses and the reliability of these censuses are emphasized. In the headings of the development section, the administrative structure of the Mamuratül-Aziz province, the population and ethnic structure of the province according to the 1893 censuses and the censuses have been established. In the conclusion section, the data given in the text are evaluated.

Key Words: Mamuratül-Aziz, Population, Population Censuses, Ottoman.

I. GİRİŞ

Osmanlı'da Nüfus Sayımları: Toplum içerisinde var olan sosyal grupların tanımının yapılmasında nüfus sayımlarının önemi büyüktür. Bu hususta sağlıklı analizler yapabilmek ancak yapılmış olan nüfus sayımlarıyla mümkündür. Çünkü nüfus sayımları; “*toplumu meydana getiren fertlerin sayısını, yaşlarını, cinsiyetlerini, dillerini, dinlerini, coğrafi ve ekonomik sektörler itibarıyla dağılımlarını, öğrenim durumlarını, mesleklerini ortaya koymak için yapılan veri toplama çabalarıdır*”.¹

Bu veri toplama çalışmaları, kuşkusuz araştırmacılara ele aldıkları dönem açısından büyük imkânlar sağlamaktadır. Sosyal yapının temel unsuru olan nüfus, toplumun mevcut niceliğini ifade etmekle birlikte, o toplumun iktisadi, sosyal ve kültürel birçok hadiselerini de izah etmekte önemli bir rol oynamaktadır. Nüfus, sadece günümüzde değil, geçmişte de dünyada, gerek askerî ve gerekse malî konulardan dolayı dikkati çekmiş, bu sebeple, nüfus miktarını tespit etmek için dönemin şartlarına ve ihtiyaçlarına göre tahrirler yapılmıştır. Eski dönemlere ait bu tahrirleri ve nüfus verilerini değerlendirmek üzere “*tarihi demografi*” diye bir bilim dalı da teşekkül etmiştir.²

Osmanlı Devletinde nüfus kayıtlarının başında, tahrir defterleri ile diğer nüfus sayımları gelmektedir. Osmanlı yönetimi, daha erken zamanlarından itibaren fethedilen bölgelerde, öncelikle nüfus ve arazi tahriri yapmaktaydı.³ Başlangıçta Osmanlı nüfus sayımlarının nedeni, devletteki toplam nüfusun ya da toplumsal-etnik yapılanmaya ilişkin ayrıntıların doğru olarak kaydını yapmak gibi bir istekten ibaret değildi.

1. Abdulkadir Gül-Salim Gökçen, Son Dönem Osmanlı Nüfusu ve Ecnebler Meselesi, Cedit Neşriyat, Ankara 2010, s.36.

2. Ö. Lütfi Barkan, “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, TM, Cilt: X, İstanbul 1956, s.1-26.

3. Ö. Lütfi Barkan, Enver Meriçli, Hüdavendigâr Livası Tahrir Defteri I, TTK. Yayınları, Ankara 1988.

XV-XVI. yüzyıllardaki tahrirler,⁴ yetişkin erkekleri, özellikle vergi ödeyen kişi olarak hane reisiyle birlikte bekârları ve diğerlerini içeriyordu.⁵ XVII. yüzyıla kadar, periyodik denebilecek nitelikte olan bu tahrir defterlerinin yerini, avâriz vergilerin toplamak için oluşturulan avâriz defterleri almıştır. XVIII. yüzyılda müstakil avâriz defterlerine ilave olarak, kadı sicillerindeki tevzi defterleri de tutulmaya devam edildi. Her ne kadar bu tahrirler yapıldığı dönemin, nüfusuna ait bazı bilgileri veriyorsa da, bunlar günümüz anlayışına uygun nüfus sayımı demek mümkün değildir.⁶

1831'den ise modern anlamda nüfus sayımlarına adım atıldı.⁷ Bu nüfus sayımlarını, temettuat sayımları,⁸ askere almak amaçlı yapılan sayımlar, devlet ve vilayet salnameleri,⁹ seyyahların bildirdikleri¹⁰ ve İttihat ve Terakki dönemindeki nüfus sayımları¹¹ takip etti. Özetle, Osmanlı Devleti, bilimsel demografî tekniklerini ilk olarak Tanzimat'la birlikte kullanmaya başladı, sosyal ve iktisadi hayatın değişik yönlerini genel hatlarıyla bu şekilde ortaya koymaya gayretindeydi. Her ne kadar devlet, vergi verecek kişi sayısını ve orduya alınacak erkek nüfus potansiyelini belirlemek amacıyla demografik çalışmalar yapmış ise de bu sayımlar, sadece nüfusun genel hatlarını belirlemede önemli rol oynadı. Modern anlamda nüfus sayımları I. Dünya Savaşı'ndan sonra ulaşım ve teknolojik gelişmelere de paralel olarak daha doğru ve birçok parametre esas alınarak yapılmaktadır.

Osmanlı'da Nüfus Sayımlarının Güvenirliliği: Geçmişten günümüze kadar, nüfus sayımlarında kesin bilgilere ulaşmak mümkün olmamıştır. Bu sorun bugün bile, üstelik en gelişmiş ülkelerde de devam

4. Ö. Lütfi Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri", İFM, Cilt: 2/1, (İstanbul 1941), s.29-59.

5. Erhan Afyoncu, "Türkiye'de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 1, İstanbul 2003, s.267-286.

6. Abdulkadir Gül, Kültürlerin Kaynaştığı Şehir Antakya, Gece Kitaplığı, Ankara 2014, s.12-16.

7. Enver Ziya Karal, Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831, TÜİK Yayınları, Ankara 1997, s.10-20.

8. S.Mübahat Küttükoğlu, "Osmanlı Sosyal ve İktisadi Kaynaklarından Temettuat Defterleri", Belleten, LIX/225, Ankara 1985, s.395-412.

9. Hasan Duman, Osmanlı Yıllıkları (Salnameler ve Nevsaller), IRCICA Yayınları, İstanbul 1982, 17.

10. Vital Cuinet, La Turquie d' Asie, Cilt: I-IV, Paris 1892-1894.

11. BOA. DH. SN. THR. 82/55.(1918 gizli nüfus sayımı).

etmektedir. Örneğin ABD’de 1 Nisan 1980 tarihinde yapılan nüfus sayımında milyonlarca insanı eksik sayılmıştır.¹² Osmanlı nüfus sayımlarının geçerliliğini tartışırken, dönemin şartları ve günümüzde en modern ülkelerde bile karşılaşılan sorunların varlığını dikkatten kaçırılmamalıdır. Nüfus sayımlarında karşılaşılan ve doğru bilgiye ulaşmayı zorlaştıran bazı temel zorluklar vardır. Bunları *kapsam hataları* ve *içerik hataları* olmak üzere iki ana gruba ayırmak mümkündür.

Nüfus sayımlarında karşılaşılan temel sorunlardan birincisi, bazı kimselerin hiç yazılmaması, bazı kişilerin ise birden çok yazılmasıdır.¹³ Özellikle kadın nüfusun erken dönemlerde hiç kaydedilmemesi, geç dönemlerde ise eksik sayılması, Osmanlı nüfus sayımlarının ortak zaafıdır. Çünkü daha başından beri Osmanlı Devleti, askerlik ve vergi işleri için sadece erkek nüfusu kayıt altına alıyordu. Ayrıca kırsal kesimde toplumun kapalı yapısı, kadınları saymayı güçleştiriyordu.¹⁴

Eksik sayımlardan payını alan bir diğer kesim ise, göçebe aşiretlerdi. Temel veriler, aşiret reislerinin verdiği bilgilere dayanıyordu. Hareket hâlinde olan bu aşiretlerin en azından büyük kısmını tespit etmek, saymak ve kayda geçmek uzun süre mümkün olmadı. Ayrıca ana yerleşim yerlerine uzakta kalan, iklim ve arazi şartlarının ulaşımı güçleştirdiği sahalarda da eksik sayımların olması kaçınılmazdı. Gayrimüslim nüfus genellikle önemli ticaret merkezlerinde yerleşik yaşadığından, göçebe hâlde ve önemli merkezlere uzak yerlerde yaşayan Müslüman nüfusa göre daha sağlıklı şekilde kayıt altına alınmıştır. XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren yerleşik hayata geçirilerek kayıt altına alınmaya başlandılar; bu işlem yüzyılın başında da devam etti. Mamuratül-Aziz vilayetine bağlı Hozat, Arapgir, Ovacık Hısn-ı Mansur, Çarsancak gibi idari ünitelerde de benzer bir durum vardı. Nüfusun büyük bir kısmının aşiretlerden oluşması nüfus sayımlarındaki problemleri de beraberinde getirmekteydi.¹⁵ Diğer taraftan eksik sayımlar, modern araştırmacılar tarafından %8’lik bir hata payıyla telafi edilmektedir.¹⁶

İkincisi, devletlerin uyguladığı politikalar nedeniyle bilgiler

12. Kemal H. Karpat, Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 42.

13. Salih Şahin, Nüfus Gerçeği, Gazi Kitabevi, Ankara 2012, s. 36.

14. *Dersim’de ise tersi bir durum vardı. XIX. yüzyıldaki bazı nüfus sayımlarında Dersim’de askere gitmemek için erkeklerin kendilerini kütüğe kaydettirmediği, ancak kadınların yazdırdıkları bilinmektedir.* Jandarma Genel Komutanlığı, Dersim Raporu, Kaynak Yayınları, İstanbul 2000, s. 28.

15. BOA. A. MKT. MHM. 389/90; İ.DH. 950/75157; DH. MKT. 1363/8. vb.

16. Karpat, Osmanlı Nüfusu, s. 47.

üzerinde oynaması iddiasında bulunulmasıdır.¹⁷ Osmanlı resmi nüfus sayımlarının yapılmasında, vergi koyma, askere alma, ulaşım ağını kurma, idari bölgelerin sınırlarını tespit etme gibi bütünüyle uygulamaya yönelik amaçlar güdüyordu.¹⁸ Doğal olarak bu sayımların, mümkün olduğu kadar doğru olması ve gerçeği yansıtması gerekiyordu.¹⁹ Bu bakımdan Osmanlı merkezi yönetiminin bilgiler üzerinde oynama yaptığını söylemek için hiçbir neden yoktur. Bunun aksini gösteren herhangi bir veri de bulunmamaktadır.²⁰

Üçüncüsü, nüfus sayımlarında farklı sayım yöntemlerinin kullanılmasıdır. Osmanlı Devleti, 1829 yılında kurduğu nüfus kayıt sistemini, 1853’deki Kırım Savaşı’na kadar oldukça düzenli sürdürdü. Kazalardaki nüfus memurları, bütün doğum, ölüm ve göçleri kayıt altına alıyor, sonuçları yıl içinde birkaç kez merkeze gönderiyorlardı.²¹ Sonraki dönemlerde karşılaşılan zorlu şartlar, bu çalışmaların sağlıklı ve sistemli şekilde yürütülmesini zorlaştırdı. Belirtmek gerekir ki Osmanlı idaresi, son dönem nüfus sayımlarında Avrupa veya dünyadaki uygulamaları yakından takip etmiştir. Kendi geleneksel tahrir geleneğini, dönemin şartlarına göre uyarlamak amacıyla, 1886 yılında ABD’deki sayımları dahi incelemiştir.²²

1893 yılı nüfus sayımının yapıldığı sırada, nüfus sayım esasları ile ilgili olarak 1881-82 yılındaki sayım ve kayıt düzeni yürürlükteydi. 1881 yılında sultan tarafından onaylanarak yürürlüğe giren “*Nüfus Defterleri Yönetmeliği*”, sayım işlemi, nüfus kaydı, idari örgütlenme gibi birçok hususu kapsıyordu. Bu yönetmeliğe göre, sayımda kişinin adı ve lakabı, baba adı, adresi, yaşı, dini, mesleği ya da görevi, seçmenlik statüsü, engelli ise engellilik durumu ve medeni hâli gibi bilgileri kaydediliyordu.²³

Dördüncü temel sorun, nüfusla ilgili bazı kavramları tanımlamada farklı ölçütlerin kullanılmasıdır. Osmanlı döneminde yapılan farklı sayımlarda, farklı ölçüler konulmuştur.²⁴ Bu nedenle çalışmayı

17. Şahin, Nüfus Gerçeği, s. 36.

18. Mutullah Sungur, “XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Nüfus ve Nüfus Sayımları”, Osmanlı, Cilt:4, Yeni Asya Yayınları, Ankara 1999, s. 561.

19. Karpat, Osmanlı Nüfusu, s.19, 35. vd.

20. Tevfik Çavdar, “Osmanlı Döneminde Nüfus Bilgileri”, Osmanlılar, Cilt:4, Yeni Asya Yayınları, Ankara 1999, s. 551.

21. Sungur, “Nüfus ve Nüfus Sayımları”, s. 561-63.

22. Samuel S. Cox, *Diversions of a Diplomat in Turkey*, New York 1893, s. 43-44.

23. Çavdar, “Osmanlı Döneminde Nüfus Bilgileri”, s. 555.

24. Karal, İlk Nüfus Sayımı 1831, s. 28.

diğer bilgileri de göz ardı etmeden etnik ve dini nüfus temelinde yapıldı. XVI. yüzyıla ait tahrir defterlerinde hane olarak kaydedilen kişiler, Müslüman ve Gayrimüslim olarak ayrılıyordu. Bu kayıtlarda nüfus, dinî açıdan gruplara ayrılrsa da, son dönem nüfus verilerinin bizlere sunduğu tafsilatlı bilgileri vermediğinden sadece çalışmada mukayese yapmak açısından ihtiyaç duyuldukça kullanıldı. 1893 yılı sayımında ise Müslümanlar tek kalemde yazılırken, Gayrimüslimler detaylarıyla belirtilmiştir. Bu sayımda ilk defa nüfusun cinsiyeti de tespit edilmiştir.

Beşincisi, nüfus sayımlarının periyodik olarak yapılmamasıdır. Osmanlı nüfus sayımlarının belirlenen sürelerde tamamlanamaması da başka bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı Dönemi'nde nüfusun belirlenen bir takvime göre yapıldığını söylemek mümkün değilse de, kayıtlarda bir süreklilik olduğunda şüphe yoktur.²⁵ Doğrudan ve dolaylı olarak farklı isimler altında tutulan nüfus kayıtları, günümüze kadar ulaşmıştır. Ayrıca XIX. yüzyılın sonunda Osmanlı nüfus istatistikleri "*Sicil-i Nüfus ve İstatistik Dairesi*" olmak üzere iki daire tarafından tutuluyordu. Bu iki daire farklı bakanlıklara bağlıydı ve birbirlerinden bağımsız çalışıyorlardı; istatistiklerini birbirine başvurmadan derliyorlardı.²⁶ Bu durum, araştırmacılara karşılaştırma yapma ve bu sayede sayımların güvenilirliğini tespit etme imkânını vermektedir.

Altıncısı, nüfus sayımlarında görev yapacak kişilerin eğitimidir. Tahrir defterlerini, görevli memurlar tutardı. Bunların diğer bir ismi ise il yazıcılarıydı. Bürokraside uzun yıllar çalışmış, yazıları oldukça düzgün, defter tutma usulünü bilen ve güvenilir kişilerden seçilirdi. Bu kişiler başkanlığında sayım nerede yapılacaksa, orada bir komisyon oluşturulur ve eski defterlerde esas alınarak merkezden yani varsa şehirden başlamak üzere o idari ünite sayılır ve defterler temize çekilerek defter oluşturulurdu.²⁷

1881-82 yılları düzenlemesine göre, nüfus sayımları her kazada oluşturulan kurullar tarafından yapılıyordu. Kurul üyeleri, kaza idare meclisi ve belediye meclisinden birer üye, bir nüfus memuru ve bir askeri memurdan teşkil ediliyor, başka dinî topluluklar varsa, bu kurula her Gayrimüslim cemaatten bir üye, bir nüfus kâtibi ve yardımcısı da

25. Kemal H. Karpat, "Ottoman Population Records and the Census of 1881/1882-1893", *International Journal of Middle East Studies*, Cilt:9, Sayı:2, 1978, s. 237-274.

26. Karpat, "Records and the Census of 1881/1882-1893", s. 237-274.

27. 4 Eylül 1881 tarihli Sicil-i Nüfus Nizamnamesi'nde sayımların nasıl yapılacağı ve bu işte görevlendirilen personelin vasıfları belirtilmiştir. BOA. DH. MKT. 1531/13.

ekleniyordu. Kurulun yaptığı sayımın güvenilirliğini teyit için muhtar, imam veya cemaat kurulu tarafından onaylanması gerekiyordu.²⁸ Bunların dışında Osmanlı nüfus sayımlarını yorumlamamızı zorlaştıran önemli etkenlerden biri, idari yapının sık sık değiştirilmesidir. Sınırların sıklıkla değiştirilmesi yanında, sayımlar sırasında idari sınırların kesin sınırlarının nereden geçtiği açıkça tespit edilmemiştir.

Osmanlı nüfus sayımlarında bazı hesap hataları da bulunmaktadır. Ancak yapılan incelemelerde bu hesap hatalarının, temel verilerde büyük değişiklik yaratmadığı anlaşılmıştır. Osmanlı resmi nüfus sayımlarının yapılma nedeni, vergi koyma, askere alma, ulaşım ağını kurma, idari bölgelerin sınırlarını tespit etme gibi bütünüyle uygulamaya yönelik amaçlar güdüyordu. Bu bakımdan bu sayımların, mümkün olduğu kadar doğru olması ve gerçeği yansıtması gerekiyordu. Osmanlı nüfus sayımlarının bazı eksiklikleri vardır ancak Tarihçi Kemal Karpat'ın ifade ettiği gibi; “*Sayım yöntemleri, Osmanlı'nın kendine özgü nüfus sayma felsefesine uygun olarak geliştirilmiştir ve sonuçlar, sayımın gerçekleştirildiği toplumsal ve kültürel çevreyi yansıtmaktadır*” ve “*tutarlı olması koşuluyla, uygun bir hata payı oluşturularak kolaylıkla düzeltilebilirler*”.²⁹

II. 1893 Yılı Nüfus Sayımında Mamuratül-Aziz Vilayetinin Nüfus ve Etnik Yapısı

83

1. İdari Yapı Hakkında Birkaç Söz

Harput, 1516 yılında Osmanlı hâkimiyetine girmiş³⁰ ve XIX. yüzyıl ortalarına kadar Diyarbakır vilayetine bağlı bir sancak olarak idari açıdan varlığını devam ettirmiştir.³¹ 1845 yılında Harput'un idari yapısında değişikliğe gidilmiş ve mutasarrıflık hâline getirilmiştir. Bu tarihten kısa bir süre sonra 1 Nisan 1846 tarihinde Harput müstakil bir eyalet hâline dönüştürülmüştür.³² Tesis edilen Harput vilayeti, 4 sancak

28. Ali Güler, “Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Türkiye'nin Demografik Durumun'a Genel Bir Bakış”, Osmanlı, Cilt: IV, Yeni Asya Yayınları, Ankara 1999, s. 568.

29. Karpat, Osmanlı Nüfusu, s.15, 50.

30. Mehmet Ali Ünal; XVI. yüzyılda Harput Sancağı(1518-1566), Ankara 1989, s.33.

31. İbrahim Yılmazçelik; XIX. yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır, Ankara 1995, s. 329.

32. İbrahim Erdoğan; XVII. yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Toplumunda Değişim Eğilimleri (Harput Örneği) (Ankara Üniv, Sos. Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi),Ankara 2006, s. 29.

ve onlara bağlı kazalardan oluşmaktadır.³³ Böylelikle Harput, büyük bir vilayet hâline gelmiştir.³⁴ 6 Temmuz 1851 tarihinde Dersim Sancağı Harput'a daha yakın olması sebebiyle Diyarbakır'dan ayrılıp Harput vilayetine bağlanmıştır. Vilayetin adı 1878 tarihinde Mamuratül-Aziz şeklinde değiştirilip idari açıdan yeni düzenlemeler yapılmıştır. 1893 yılında ise Mamuratül-Aziz vilayetinin 16 kaza ve 3 sancaktan meydana geldiği görülür. Oldukça geniş bir coğrafyada kurulmuş olan vilayetin merkezi Harput'tur ve ayrıca burası bir sancak merkezidir. Diğer sancaklar ise Dersim ve Malatya'dan oluşmaktadır.³⁵

2. Nüfusun Kazalara Göre Dağılımı

1893 tarihli nüfus sayımı: Osmanlı idaresi, XIX. yüzyılda vergi, askerlik ve yönetim alanında birtakım düzenlemeler için nüfus verilerine ihtiyaç duymuştur. Bu maksatla 1829 yılında İstanbul ile sınırlı olan fakat Osmanlı-Rus savaşları nedeniyle tamamlanamayan kısmi bir nüfus sayımı yapmıştır. Bu sayımın ardından, yeni kurulacak ordu için insan kaynağı ve toplumun iktisadi durumunu belirlemek amacıyla 1830 yılının sonlarında ilk genel nüfus sayımının yapılmasına başlamıştır.³⁶ Bu nüfus sayımında Anadolu ve Rumeli'nin bir kısmında sadece erkek nüfusu sayılmıştır. Bunun yanında din esasına dayalı olarak nüfusun etnik ve mesleki özellikleri tespit edilmiştir. Sıhhatli yapılması için halkın kıymet verdiği sayım memurlarının tercih edildiği bu sayım,³⁷ Rumeli'de bazı bölgeler ile Erzurum ve Van vilayetlerinde çeşitli sebeplerden dolayı meydana gelen gecikmeler nedeniyle, ancak 1836 yılında tamamlanabilmiştir.³⁸

1844 yılından itibaren Tanzimat'ın bir uygulaması olarak metnü vergi sayımlarını görmekteyiz. Devletin yeni vergiler

33. Harput Sancağı; Harput kazası(Merkez), Malatya, Çemişgezek, Pötürge, Eğin, Akçadağ, Arapkir kazaları, *Maden-i Hümayun Sancağı*; Maden-i Keban, Çermik, Maden-i Ergani, Çüngüş, Palu, Ebutahir, Çarsancak, Hekimhan, Eğil, Ergani kazaları, *Behisni Sancağı*; Behisni, Hisn-ı Mansur, Samsad, Siverek, Gerger kazaları; *Dersim Sancağı*; Dersim, Gercanis, Kuruçay, Ovacık, Mazgirt, Kuzican, Kargiri, Keban kazaları.

Ahmet Aksın; 19. yüzyılda Harput, Elazığ 1999, s. 20; İbrahim Yılmazçelik, Osmanlı Devleti Döneminde Dersim Sancağı, Ankara 2011, s. 59-86; Abdulkadir Gül, Dersim'deki Osmanlı, İstanbul 2015, s. 112.

34. Salih Akyel, "XIX. yüzyılda Harput Sancağının Demografik Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme", TAD, C. 34/ S. 57, 2015, s.199-220.

35. BOA. Y.PRK. DH. 6/77.

36. Çavdar, "Osmanlı Döneminde Nüfus Bilgileri", s. 551.

37. Karal, İlk Nüfus Sayımı 1831, s. 7-20.

38. BOA. HAT. 1444/593899.

getireceğini düşünen aşiret grupları ile Gayrimüslimler başta olmak üzere, toplumun birçok kesimi bu sayımdan kaçmış ve kendini gizlemeye çalışmıştır. Zaten bu sayımlar bazı dar bölgelerde yapılmış, bir kısmı ise uzun dönemde ancak tamamlanabilmiştir. Bu sayımlarda Harput vilayetinin kuzey kısmındaki kazaların sayılması 1868 yılında tamamlanmış, ancak sonuçları güvenilir bulunmamıştır.³⁹ Diğer taraftan imparatorluk genelinde bu sayımlarda istenilen sonuçlar alınmadığından 1873 yılında yeniden nüfus sayımı için buyruk çıkarılmış,⁴⁰ ancak bu nüfus sayımı da yarım kalmıştır.⁴¹

1881 yılında askeri memurlarca yapılması istenen nüfus sayımında, erkek ve kadınların sayılması esas alınmış ancak kısa bir süreliğine ertelenmiştir.⁴² Ulaşım başta olmak üzere, personel yetersizliği ve kötü hava şartlarından dolayı, bu sayımların ilk sonuçları 1885'te alınmaya başlamıştır.⁴³ Bu sayımı diğer sayımlardan ayıran en temel ayrım, erkeklerin yanı sıra kadın nüfusunda sayılmış olmasıdır. Bu nüfus sayımında Müslüman nüfusun, Gayrimüslim nüfustan az gösterilmeye çalışıldığına dair bazı kaygılar vardır. Özellikle “*vilayet-i sitte*”⁴⁴ olarak adlandırılan idari bölgelerde, Ermeni memurların kasıtlı olarak Müslüman nüfusu az göstermek gayretinde oldukları veya nüfus cetvellerini tahrif ettikleri hususunda devletin kaygıları olduğu anlaşılmaktadır. Bu bölgelerde yapılacak ıslahatlar sebebiyle, sayımlara hile karıştırılmış olma ihtimali devlet nezdinde bir algı olarak durmaktadır.⁴⁵ Bu nedenle devlet, Müslüman memurlar tarafından bu nüfus sayımının yeniden yapılmasını istemiştir.⁴⁶ Son dönem Osmanlı nüfus sayımlarıyla alakalı birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların başında Karpat'ın *Osmanlı Nüfusu* adlı incelemesi önemli bir yer tutmaktadır. Bu eserde 1893 yılı sayımında Mamuratül-Aziz vilayeti nüfus kayıtları bulunmamaktadır. Makale bu yönüyle de bir boşluğu doldurmayı hedeflemiştir. Çalışmada kullandığımız nüfus kaydı, 1893 yılı imparatorluk genelinde yapılan sayımın Mamuratül-Aziz vilayeti kısmını oluşturmaktadır. Bu

39. BOA. A.MKT. MHM. 389/38;389/90;393/90.vb.

40. BOA. A.MKT. MHM. 453/86. vb.

41. Sungur, “XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Nüfus ve Nüfus Sayımları”, s. 561.

42. BOA. DH. MKT. 1338/12.

43. Karpat, “Ottoman Population Records and the Census of 1881/1882-1893”, s. 237-274.

44. Osmanlı Devleti'nin Erzurum, Van, Mamuratülaziz, Diyarbekir, Sivas, Bitlis vilayetlerinin ortak adı.

45. BOA. Y.PRK. ASK.111/18. vb.

46. BOA. İ.HUS.23/1311 L-60; DH. MKT. 59/24. vb.

sayımda Mamuratül-Aziz vilayeti; Mamuratül-Aziz merkez, Eğin, Arabgir, Keban Madeni, Malatya merkez, Behisni, Hısn-ı Mansur, Akçadağ, Kahta, Dersim merkez, Çemişgezek, Çarsancak, Mazgirt, Kızılkilise, Pah ve Ovacık kazası olmak üzere 16 yerleşim birimini kapsamaktadır.⁴⁷

1893 yılında Mamuratül-Aziz vilayetinin genelinde yapılan nüfus sayımında Müslüman nüfus tek kalemde, Gayrimüslim nüfus ise; Rum, Latin, Süryani Katolik, Süryani, Ermeni Katolik, Protestan ve Ermeni olmak üzere toplam 7 (yedi) kalemde sayılmıştır. Diğer taraftan nüfus kadın(inas) ve erkek(zükür) şeklinde tasnif edilmiştir. Bu sayımda Gayrimüslim nüfusun tamamı sayılmıştır. Ancak Müslim nüfusun aşiret yapılanmasının olduğu kazalardaki nüfus tam sayılamamıştır. 1893 yılı sayımlarının hata payı, merkezi yerleşmeler için %2-5 arasında, taşra olarak adlandırılan ve ulaşımın zor olduğu yerler için %15-20 arasındadır.⁴⁸

Ulaşımı zor olan yerlerden kasıt Dersim sancağına bağlı Çarsancak, Mazgirt, Kızılkilise, Pah, Ovacık, Dersim merkez kaza (Hozat) ile Keban Madeni, Keban Madeni ve Akçadağ'ın bir kısmını kapsamaktadır. Bu idari üniteler ağırlıklı olarak Ekrad aşiretlerin iskân yerleridir. Başta güvenlik olmak üzere, mükellefiyetlerden kaçma ve ulaşım imkânlarının yetersizliğinden kaynaklı olarak uzun yıllar bu bölgelerde istenilen düzeyde sayımlar yapılamamıştır. Hatta bölgeye yönelik hazırlanan layihalarda bu durum defalarca dile getirilmiştir.⁴⁹ Nüfus memurları, bu gibi yerlerde uzun yıllar aşiret ağalarının beyanlarını esas alarak nüfusu sayılmışlardır. Hatta Dersim'de bazı sayımlarda,

47. BOA. Y.PRK. DH. 6/77.

48. "...ahali-i vilayet ekseriyetle Ekrad ve aşairden ibaret olduğu için nüfusun %15-20 kadari mektûm.....dahili vilayette Ermeni sakin olup tahriri yapılmayan nüfus bulunmamaktadır." BOA. Y.PRK. DH. 6/77. Lef.1.

49. Dersim Mutasarrıfı İbrahim Hakkı Bey Layihası: 23 Ağustos 1895 tarihli Dersim Mutasarrıfı İbrahim Hakkı Bey'in layiha müsveddeleri için bkz. BOA. Y.PRK. MYD. 15/41. Lef. 1, 2, 3, 4, 5. Layihanın son hâli için bkz. BOA. Y.PRK. UM. 32/92. Bu layihanın sonunda "Dersim Mutasarrıfı Sabıkı sadık kulları", ibaresinden de anlaşıldığı gibi ismi yazılmasa da bu kişi Hacı İbrahim Hakkı Bey'dir. Ayrıca Lef. 7'de Mutasarrıf İbrahim Hakkı'nın ismi bulunmaktadır. 27 Haziran 1895 tarihinde Dersim Mutasarrıfı İbrahim Hakkı Bey, azledilip yerine Maraş Mutasarrıfı Şükrü Paşa tayin edilmiştir. Bk. BOA. İ.DH. 1324/1313/M-29. Hazırlanan layihanın tarihi 22 Eylül 1895 tarihidir. İbrahim Hakkı Bey'in hazırladığı layiha, görevden alındıktan 3 ay sonra takdim edilmiştir. Dersim Mutasarrıfı Arifi Bey layihası: Dersim Jandarma Umum Kumandanlığı Raporu, s. 218-220. Dersim Mutasarrıfı Hayri Bey'in layihası: 13 Haziran 1908 tarihli layiha için bk. BOA. İ.DH. 1467/1326/C.01. Ayrıca Hayri Efendi'nin

aşiret ağaları vergiden kaçmak için erkekleri kadın olarak saydırma gayreti içerisinde olmuşlardır. Bu idari ünitelerde nüfus sayımları yarım kalmış veya tamamlanamamıştır. Bu yerlerin nüfusuna ait sayımlar 1893 yılında bihakkın tamamlanabilmiştir.

Kadın nüfusunun sayımına gelince 1880’li yıllardan itibaren birey olarak kaydedilmeye başladıktan sonra bile sayılarının bu nüfus sayımında olduğu gibi devamlı erkek nüfustan az çıkması, kadınlar arasında yüksek ölüm oranını akıllara getirmektedir. Neticede bu nüfus sayımı diğer nüfus sayımlarına göre daha tafsilatlı ve doğru olduğu, mümkün olduğu kadar bütün nüfusu kapsayacak şekilde yapıma gayretinde olduğu anlaşılıyor. Ancak bu gayretlere rağmen gerçek nüfusun tamamının kapsadığını söylemek mümkün değildir. Büyük oranda gerçeğe yakın tahmini bir nüfustur.⁵⁰

Vilayetteki Gayrimüslim nüfus yerleşik, daha kolay ulaşılabilen ve denetlenen bir nüfus olmasından dolayı sayımlarda hemen hemen tamamı sayılmıştır. Ayrıca bölgede Gayrimüslim din adamlarının kendi cemaatleri ile alakalı tuttıkları kayıtların bu sayımlarda çok işe yaradığı görülmektedir. Ayrıca Müslüman nüfusa göre az olmaları iskân birimlerinin şehir merkezi veya taşrada daha ulaşılabılır yerlerde olması nüfus sayımlarını kolaylaştıran diğer bir etken olmalıdır. Diğer taraftan dikkat edilmesi gereken bir husus ise milliyetçi örgütlenmeler ve Avrupalı bazı seyyahların Gayrimüslimlere dair vermiş oldukları çok abartılı rakamlara oldukça ihtiyatlı bakmakta fayda vardır.

Vilayette nüfusun tafsilatlı dökümü ise idari ünitelere göre şöyledir:

1.Mamuratül-Aziz Merkez Kaza(Harput): Müslim erkek 40459, kadın 36886, Ermeni erkek 17486, kadın 15063, Protestan erkek 2419, kadın 1977, Ermeni Katolik erkek 318, kadın 326, Süryani erkek 476, kadın 422, Latin erkek 226 kadın 221, Rum erkek 19, kadın 17 kişi.

2.Eğin Kazası: Müslim erkek 14957, kadın 14915; Ermeni erkek

Dersim Mutasarrıflığına tayini için bk. BOA. İ.DH. 1466/1326/C.11. Dersim Mutasarrıfı Musa Celal Bey layihası: 23 Haziran 1908 tarihli olup, layihanın orijinali bk. BOA. İ.DH. 26/ 1324/R.19; aynı layiha için bk. BOA. İ.DH. 1467/1326/C.01. Asıl ismi Musa Celal bin Hakkı olan, Musa Celal Bey’in Dersim mutasarrıflığına tayini için bk. BOA. İ.DH. 1418/1321. Ayrıca Musa Celal Bey’in Priştine Mutasarrıflığına tayini ve layihanın Dersim’den ayrıldıktan sonra takdimi için bk. BOA. Y.A.RES. 131/84. Dersim Mutasarrıfı Hüseyin Şükrü’nün layihası: BOA. Y.EE.131/34. Diğer sureti için bk. BOA. Y.PRK. UM. 32/108. (23 Eylül 1895). Hüseyin Şükrü’nün Dersim Mutasarrıflığına tayini için bk. BOA. MV. 85/11. (21 Mayıs 1895) vb.

50. Karpat, Osmanlı Nüfusu, s. 69-72.

5858, kadın 5442; Protestan erkek 295, kadın 354; Ermeni Katolik erkek 17, kadın 7; Rum erkek 280, kadın 299 kişi.⁵²

Kaza	Müslim	Gayri-müslim	Erkek	Kadın	Toplam
Mamuratül Aziz Merkez	77345	38970	61403	54912	116315
Eğir	29872	12552	21407	21017	42424
Arabgir	22156	10281	16083	16354	32437
Keban Madeni	19051	475	10793	8733	19526
Malatya Merkez	49619	7112	30172	26559	56731
Behisni	43466	1587	24107	20946	45053
Hısn-ı Mansur	29155	2843	16844	15154	31998
Akçadağ	26464	336	15093	11707	26800
Kahta	30335	1079	17544	13870	31414
Dersim Merkez	7211	849	4104	3956	8060
Çemişgezek	13643	4369	8996	9016	18012
Çarsacak	8205	6781	8095	6891	14986
Mazgirt	10959	1478	7102	5335	12437
Kızılkilise	3227	20	1728	1519	3247
Pah	2261	73	1242	1092	2334
Ovacık	2959	-	1697	1262	2959

Tablo:1. (1893) Mamuratül-Aziz Vilayetinde Nüfusun Kazalara Göre Dağılımı⁵¹

3. *Arabgir Kazası*: Müslim erkek 11013, kadın 11143; Ermeni erkek 4460, kadın 4611, Protestan erkek 480, kadın 469, Ermeni Katolik erkek 131, kadın 131 kişi.

4. *Keban Madeni Kazası*: Müslim erkek 10542, kadın 8509, Ermeni erkek 184, kadın 163, Protestan erkek 36, kadın 29, Rum erkek 31, kadın 32 kişi.

51. BOA. Y.PRK. DH. 6/77.

52. Eğir kazasına Rumlar Gümüşhane'den gelmiştir. Ağırlıklı olarak maden ve fırıncılıkla uğraşmaktadırlar. Eğir Sicili.7. 35/79. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında madencilik yapan Gümüşhane Rumlarının önemli bir kısmı da Giresun'a yerleşmiştir. *Giresun Rumları ve Gayrimüslim Bir Belediye Başkanı: Kaptan Yorgi Konstandinidi Paşa*. (Sezai Balcı, Libra Kitap, 2. Baskı, İstanbul 2012, s. 20, 26-28).

5. *Malatya Merkez Kaza*: Müslim erkek 26383, kadın 23236, Ermeni erkek 3292, kadın 2863, Protestan erkek 160, kadın 159, Ermeni Katolik erkek 266, kadın 242, Latin erkek 61 kadın 59 kişi.

6. *Behisni Kazası*: Müslim erkek 23308, kadın 20158, Ermeni erkek 676, kadın 661, Protestan erkek 26, kadın 22, Ermeni Katolik erkek 97, kadın 105 kişi.

7. *Hısn-ı Mansur(Hasanmansur) Kazası*: Müslim erkek 15166, kadın 13989, Ermeni erkek 832, kadın 679, Protestan erkek 148, kadın 136, Ermeni Katolik erkek 277, kadın 249, Süryani erkek 89, kadın 82, Süryani Katolik erkek 32 kadın 29 kişi.

8. *Akçadağ Kazası*: Müslim erkek 14897, kadın 11567, Ermeni erkek 196, kadın 140 kişi.

9. *Kâhta Kazası*: Müslim erkek 17022, kadın 13313, Ermeni erkek 350, kadın 407, Süryani erkek 172, kadın 150 kişi.

10. *Dersim Merkez Kaza(Hozat)*: Müslim erkek 3609, kadın 3602, Ermeni erkek 495, kadın 354 kişi.

11. *Çemişgezek Kazası*: Müslim erkek 6854, kadın 6789, Ermeni erkek 1954, kadın 1971, Protestan erkek 102, kadın 150, Rum erkek 86 kadın 106.

12. *Çarsancak Kazası*: Müslim erkek 4425 kadın 3780, Ermeni erkek 3637, kadın 3075, Protestan erkek 33, kadın 36 kişi.

13. *Mazgirt Kazası*: Müslim erkek 6255, kadın 4704, Ermeni erkek 847, kadın 631 kişi.

14. *Kızılkilise Kazası*: Müslim erkek 1718, kadın 1509, Ermeni erkek 10, kadın 10 kişi.

15. *Pah Kazası*: Müslim erkek 1204, kadın 1057, Ermeni erkek 38, kadın 35 kişi.

16. *Ovacık Kazası*: Müslim erkek 1697, kadın 1262 kişi.⁵³

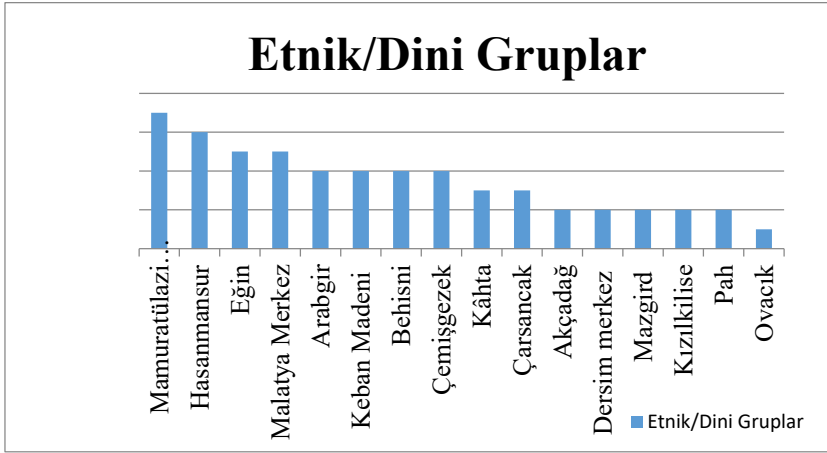
1893 sayımında vilayetin nüfus itibariyle en büyük idari birimi ayrıca vilayet merkezi olan Harput'tur. Bunu Malatya merkez ve Behisni kazaları takip etmektedir. En az nüfus barındıran kazalar ise Pah ve Ovacık kazasıdır. Vilayetin erkek nüfusu 246111, kadın nüfusu ise 218323 kişi olup toplam nüfus 464434 kişidir. Müslüman nüfus açık ara öndedir. Bu nüfusu sırasıyla Ermeniler, Ermeni Katolikler, Süryaniler, Rumlar, Protestanlar, Latinler ve Süryani Katolikler takip etmektedir.

Matbu cetvel şeklinde tanzim edilmiş yedi etnik gruptan oluşmaktadır. Bunlar Müslüman, Ermeni, Protestan, Ermeni Katolik,

53. BOA. Y.PRK. DH. 6/77.

Süryani, Süryani Katolik, Latin ve Rumlardır. Vilayetteki nüfus, etnik yapı itibariyle her kazaya orantılı şekilde dağılmamıştır.

Mamuratül-Aziz merkez kazası, Hısnı-Mansur kazasında 6 etnik grup, Eğin kazasında 5, Malatya merkez kazada 5, Arabgir, Keban Madeni, Behisni ve Çemişgezek kazalarında 4, Kahta ve Çarsancak kazalarında 3, Akçadağ, Dersim merkez kazası, Mazgirt, Kızılkilise ve mektedir. Diğer bir ifadeyle vilayetin coğrafi durumu ve güvenlik hususiyetlerine göre demografik yapı ve buna bağlı olarak etnik çeşitlilik

Grafik: (1893) Etnik/Dini Grupların İdari Ünitelere Göre Dağılımı⁵⁴

Etnik Topluluk	Erkek	Kadın	Toplam
Müslim	199509	176419	375928
Ermeni	40315	36105	76420
Protestan	3699	3332	7031
Ermeni/Katolik	1106	1060	2166
Süryani	737	644	1381
Süryani/Katolik	32	29	61
Latin	297	280	577
Rum	416	454	870

Tablo: 2. (1893) Mamuratül-Aziz Vilayetindeki Nüfusun Etnik Yapıya Göre Dağılımı

54. BOA. Y.PRK. DH. 6/77.

artmış veya azalmıştır. Gayrimüslim nüfusun etnik ve dini çeşitliliği Harput, Malatya ve Hısn-ı Mansur'da oldukça fazladır. Özellikle Dersim sancağına bağlı merkez kaza, Mazgirt, Kızılkilise, Pah ve Ovacık'ta Gayrimüslim nüfus, vilayetin diğer kazalarına göre oldukça az miktardadır. Sadece Dersime bağlı Çemişgezek kazasında Gayrimüslim nüfusun çeşitliliği biraz daha fazladır. Sancağın bu bölgesinde nüfus ağırlıklı olarak Sünnilerden oluşmaktadır. Diğer bir ifadeyle Kızılbaz aşıretlerin yoğun olarak bulunduğu kazalarda Gayrimüslim nüfus miktarı ve çeşitliliği oldukça düşüktür. Diğer taraftan Eğin kazasının nüfusu az olmasına rağmen dikkate değer şekilde etnik ve dini çeşitliliğe sahiptir.

Osmanlı toplumunda Müslümanlar etnik bir ayrımı yapılmadan tek millet şeklinde tanımlanmıştır. Gayrimüslimlerde millet kavramı bir ırkı tanımlamaz. Millet bir mezhebi ve ona tabi olanları ifade etmek için kullanılmıştır.

Osmanlı ilk dönemlerinde Gayrimüslim nüfus "*Gebran*", "*Ermeniyan*", "*Yahudiyan*", "*Kıpti*", "*Nasrani*", "*Süryani*" gibi tanımlanmalar ile ifadesini bulmaktaydı. Bu tasniflere 1868'lerin ortalarından itibaren "*Protestan*", "*Ermeni Katolik*", "*Süryani Katolik*", "*Yabancılar*", vb detaylı sınıflamaların eklendiğini görmekteyiz. Bu eklenenler 1878 yılından sonra Osmanlıda yaşanan milliyetçilik fikirleriyle yakından alakalıdır. Ayrıca devlet tebaası olan etnik grupları doğru tasnif edip ve sayıp ona göre politikalar belirlemesiyle de yakından ilgili bir durum olmalıdır. Diğer taraftan klasik dönemden itibaren süregelen bu nüfus tasniflerine ilave olarak, XIX. yüzyılın son dönemlerinde Rum ve Latin şeklindeki tanımlamalarla mezheplerin yanı sıra ırkında esas alındığı göze çarpmaktadır.

Osmanlı Rum ve Latin nüfusu ilk defa kapsamlı ve doğru hâliyle 1881/82-1893 sayımında belirlendi.⁵⁵ 1893 yılı sayımına göre Rumlar, Eğin, Keban Madeni, Çemişgezek Harput kazalarında yaşıyorlardı. Latinler ise Harput ve Malatya gibi şehirlerde meskûndular ve ağırlıklı olarak ticaretle uğraşmaktadırlar.

Protestanlık, Ortodoks ve Katolik kiliselerinin dışında kalan birçok grup ve oluşumla temsil edilen geniş bir Hristiyanlık mezhebidir.⁵⁶ Kökenleri 16. yüzyıla kadar uzanan Protestanlık, dinde reformu savunan kişiler tarafından kurulmuştur. Daha sonra diğer Hristiyan mez-

55. Karpat, Osmanlı Nüfusu, s.131.

56. Hakan Olgun,(editör: Ş. Gündüz), "Protestanlık", Yaşayan Dünya Dinleri, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007, s.121.

heplerine mensup kişileri etkilemek için geniş bir misyonerlik ağı kurulmuştur. 1820 yılında başlayan ve Kurtuluş Savaşı'na sonuna kadar süren zaman içerisinde Osmanlı devletinde misyonerlik faaliyetleri çok hızlı bir şekilde gelişmiştir.⁵⁷ Öyle ki daha en başta iki Ortodoks Ermeni din adamı Protestan yapılmıştır. Misyonerlik faaliyetlerini bu denli başarılı olmasında şüphesiz Osmanlı devletinin Islahat Fermanı ve kapitülasyon anlaşmaları ile verilen tavizler ile Osmanlı devletinin bölgelerine ilgi göstermemesi etkili olmuştur. Tabii son yıllarda Batı karşısında sürekli gerileyen Osmanlı devleti azınlıklar üzerinde hak iddia eden batılı büyük devletlerin baskısı altında kalmıştır. Başında da güçlü yöneticilerin bulunmadığı bu dönemde olumsuz faaliyetlerle zayıflatılmaya çalışılmıştır.

Anadolu'da da birçok faaliyetlere girişen Protestanlar misyonerlikte seçtikleri hedefler öncelikle Hristiyanlar, Yezidiler, Dürziler, Nusayriler ve Kızılbaş kitlelerdi. Bunlar arasında İncil mayasını tutturarak bu gruplar aracılığı ile Sünnilere ulaşmayı hedeflemişlerdir. Protestan misyonerlerin ikinci hedef kitlesi ise Hristiyanlığın çeşitli mezheplerine bağlı topluluklar idi. Bu iki zümre üzerinde de faaliyet göstermektedirler. Kızılbaşlarla Protestanların ilk irtibatları 1850'li yıllara kadar uzanır.⁵⁸

Protestan misyonerlerin cemaat oluşturma çabalarına en çok karşı çıkan Katolik ve Ortodoks din adamları olmuştur. Bunlar Protestan misyonerleri Osmanlı yönetimine şikâyet etmiş ve tedbir alınmasını istemişlerdir.⁵⁹ Ancak Osmanlı yönetimi bu durumun Hristiyanların iç meselesi kabul edilerek ciddi bir önlem almamıştır. 1893 yılında Harput, Eğin, Arabgir, Keban Madeni, Malatya merkez, Behisni, Hısn-ı Mansur, Çemişgezek ve Çarsacak kazalarında Protestan nüfusa rastlanmaktadır. Bunların misyonerler ile din yahut mezhep değiştiren ahalden olması kuvvetle muhtemeldir.

Ermeniler, Osmanlı döneminde Millet-i Sadık'a olarak kabul edilen Ermeniler, Katolik ve Protestan misyonerlerin etkisiyle XIX. yüzyıldan sonra üç kiliseye-mezhebe bölündüler.⁶⁰ 1893 yılı sayımında

57. Osman Cilacı, Hristiyanlık Propagandası ve Misyonerlik Faaliyetleri, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005.

58. Hans-Lukas Kieser, İskalanmış Barış, Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s.108-109.

59. BOA. HR. MKT. 4/18; İ.MSM. 34/968; A.MKT. 64/1.vb.

60. Esasen Ermeniler arasında ilk Katolik oluşumlara, cılız da olsa, Haçlı seferlerinin sonrasına rastlar. Detaylar için bkz.: Davut Kılıç, Osmanlı Ermenileri Arasında Dinî ve Siyasi Mücadeleler, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006, s.48.

Mamuratül-Aziz vilayetinde Ermeni ve Katolik Ermeniler ayrı kalemler hâlinde sayılmıştır. Ermeni başlığı altında toplanan nüfus Ovacık hariç diğer 15 kazada meskûndurlar. Ermeni Katolikler ise vilayet dâhilinde yoğun değillerdir. Harput, Eğin, Keban Madeni, Behisni, Hısn-ı Mansur ikamet etmektedirler. Diğer taraftan vilayet dâhilinde artarak devam eden eşkıyalık hareketlerinden kaçarak bölgeyi boşaltan ve ekonomik şartların daha iyi olduğu yerlere göç eden Ermenilerin sayısı gün geçtikçe azalmış ve nihayet Dersim, Mamuretül-Aziz vilayetinin en az Ermeni nüfusu barındıran sancaklarından biri hâline gelmiştir. Özellikle Malatya ve Harput'ta Ermeni nüfusun artması, Dersim merkezli bu göçlerin sonucu olmalıdır. Diğer taraftan sancak içinde, sancak merkezi olmasına rağmen Hozat ile ekonomik bakımdan daha verimsiz yerlerde bulunan Pah ve Kızılkilise'de Ermeni nüfusun az olup, ekonomik faaliyetlerin çeşitlendiği Çemişgezek, Mazgirt ve Pertek'te Ermeni nüfusun yoğunlaşması, Ermeni toplumun bu eğilime sahip olduğunu desteklemektedir.

SONUÇ

1893 nüfus sayımı bizlere Mamuratül-Aziz vilayetinin nüfusu hakkında bilgiler sunduğu gibi idari yapısı hakkında da genel bilgiler vermektedir. Bu sayımda vilayet Harput, Malatya ve Dersim sancaklarına bağlı on altı kazadan oluşmaktadır. Vilayetin nüfus itibarıyla büyük yerleşmeleri, Harput ve Malatya'dır. Bu vilayet büyük ölçüde bugünkü Elazığ, Malatya, Adıyaman ve Tunceli illerinin büyük ölçüde kapsamaktadır.

Osmanlı tahrir geleneğine göre bir bölge sayılacağı zaman öncelikle işi bilen ve güvenilir kişilerden bir komisyon oluşturulurdu. 1893 sayımı da tecrübe ve bu geleneklere göre yapılmıştır. Vilayet dahilindeki kazalarda komisyonlar kurulmuştur. Bu komisyonlarda nüfus oranlarına göre Müslim veya Gayrimüslimlerden memurlar bulunulmuştur.

Osmanlı nüfus sayımlarında nüfus hem millet esasına göre yapılmaktayken, 1893 sayımında ise nüfus, hem millet hem de ırki vaziyete göre tasnif edilmiştir. Gayrimüslimler millet esasına göre; Ermeni, Ermeni Katolik, Süryani, Süryani Katolik, ırki esasa göre ise Rum ve Latinler şeklinde sınıflandırılmıştır. Müslümanlar ise sayılırken tek bir millet olarak kayıt edilmiş etnik yapı esas alınmamıştır. Diğer taraftan 1881'de başlayan kadın nüfusun sayılması uygulamasına bu sayımda da rastlamaktayız.

1893 sayımının verilerine göre Mamuratül-Aziz vilayetinde nüfus, Harput, Malatya, Behisni, Kahta ve Hısn-ı Mansur kazalarında toplanmıştır. Vilayette nüfusun en seyrek olduğu yerler ise Dersim sancağına bağlı kazalardır. Diğer taraftan nüfusun etnik ve dini çeşitliliği de benzer şekilde bir kazalarda dağılım göstermektedir. Gayrimüslim nüfusu olmayan kaza Ovacık'tır. On beş kazada Müslümanlarla beraber Ermenilerin varlığına rastlamaktadır. Rumların çok büyük kısmı Eğin ve Çemişgezek kazalarında meskündür. Buraya Gümüşhane'den geldikleri, ağırlıklı olarak fırıncı esnafı ve maden işçisi olarak çalıştıklarını diğer kayıtlarda tespit edilmiştir. Nüfus içerisinde diğer bir grup ise Latinlerdir. Bunlar vilayetin iki büyük yerleşimi olan Harput ve Malatya'yı iskân etmişlerdir. Kadim bir Hristiyan grubu olan Süryaniler Kahta, Hısn-ı Mansur ve Harput kazalarında meskundurlar. Protestanlar ise ağırlıklı olarak vilayetin güney kazalarında, kısmen Dersim sancağının Çemişgezek ve Çarsacak kazalarında bulunmaktadır. Bu mezhebe mensup olanlar, çok büyük oranda diğer Hristiyan grupların misyonerle vasıtasıyla mezhep değiştirmeleri ve az da olsa Dersim bölgesindeki yerel halkın bu mezhebi tercih edip din değiştirmeleriyle alakalı bir durumdur.

Gayrimüslim nüfus vilayetin kazalarında orantısız şekilde dağıldığı gözlemlenmiştir. Özellikle iç Dersim olarak adlandırılan Çemişgezek ve Çarsacak (Merkez Pertek) kazaları hariç diğer bölgelerde bu durum bariz şekilde görülmektedir. Aslında XVI. yüzyılda Osmanlı idaresine girmesinden sonra Dersim bölgesinde, Gayrimüslim nüfus oldukça fazla olduğu görülmektedir. Bu bölgede Müslüman nüfus zamanla yoğunluğunu artıracaktık. Ancak zamanla Dersim bölgesinde nüfus, doğal ortamın taşıma kapasitesini aşmıştır. Bu durum özellikle Gayrimüslim nüfusun yakın veya uzak yerleşmelere göç etmelerine zemin hazırlayacaktır. Gayrimüslimlerin göç nedenleri içinde başka bir faktör daha rol oynamıştır: Eşkîyalık hareketleri ve güvenlik meselesidir. Osmanlı belgelerine yansıyan yüzlerce eşkıyalık olayı ve Gayrimüslimlerin resmi makamlara şikâyetleri, eşkıyalık hareketlerinin sosyal dokuda yarattığı tahribatı göstermektedir. Eşkîyalık ilk dönemlerde ekonomik zorunluluklardan teşekkül etmiş, ancak sonraki dönemlerde bir kültür hâline dönüşmüştür. Kısacak eşkıyalık hareketleri, sosyal yapı, su kaynakları, ekilebilecek arazi, ulaşım gibi faktörlerinden sonra vilayet dahilindeki nüfusun mekana dağılımını etkileyen en önemli unsurdur. Diğer bir husus ise kadın nüfusunun hemen hemen bütün kazalarda ve etnik gruplar içerisinde erkeklerden daha az olmalarıdır. Bu

durum kadın ölüm oranlarının erkeklere göre daha yüksek miktarda olduğunu akıllara getirmektedir.

Bütün nüfus sayımlarında iki husus çok tartışılır ve sayımın güvenilirliğini belirler. Bunlardan ilki nüfusun tamamı sayıldı mı diğeri ise mükerrer sayımlar oldu mu? 1893 yılı Mamuratül-Aziz vilayetinin sayımında nüfusun tamamının sayılamadığı nüfus memurları ifade edilmektedir. Bu durum belgelere yansımıştır. Belgeye göre dağlık alanlar, aşiretlerin yoğun meskun olduğu mntıklar ve güvenliğin tam sağlanmadığı yerlerde nüfusun %15-20'lik kısmının sayılamadığı belirtilmiştir. Ayrıca vilayet dahilinde Gayrimüslim nüfusun hemen hemen tamamının sayıldığı, şehir merkezleri ve ulaşım imkanları gelişmiş yerleşmelerde nüfusta sayılamayan veya mükerrer hadiselerin olmadığını bu memurlar beyan etmektedirler. Mamuratül- Aziz vilayetine bağlı nüfus sayımlarında sıkıntı yaşanan yerleşmelerin başında Dersim merkez kaza(Hozat), Ovacık, Pah, Kızılkilise, Mazgirt, ayrıca Akçadağ ve Keban Madeni gibi kazaların dağlık bölgeleri ve aşiretleri ağırlıkta olduğu mntıklar olması kuvvetle muhtemeldir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları *

1.Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tasnifleri. (BOA.) İstanbul.

- A.MKT. MHM.: Mektubî Mühimme Kalemi.
DH. MKT. : Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi.
DH. SN. THR. : Dâhiliye Nezareti Sicil-i Nüfus İdare-i Umumiye.
HR. MKT. : Hariciye Mektubî Kalemi.
HAT. : Hatt-ı Hümayun
İ.DH. : İradeler Dâhiliye.
İ.HUS. : İrade Hususi.
İ.MMS. : İradeler Meclis-i Mahsûs.
NFS. d. : Nüfus Sayım Defterleri.
TD. : Tapu Tahrir Defteri.
Y.PRK. ASK. : Yıldız Perakende Evrakı Askeri.
Y.EE. : Yıldız Esas Evrak.
Y.PRK. AZJ. : Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabet Dairesi Marûzat.
Y.PRK. BŞK. : Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabet Dairesi Marûzatu.
Y. PRK. DH. : Yıldız Perakende Evrakı Dâhiliye.
Y. PRK.KOM. : Yıldız Perakende Komisyonlar Marûzatu.

*. Metin içerisinde arşiv vesikalarının künyeleri belirtilmiştir.

- Y.PRK. MYD. : Yıldız Perakende Yaveran-ı Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye.
Y.A.RES. : Yıldız Resmi Marûzat.
Y.PRK. UM. : Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahrirâtı
Y.PRK. SGE. : Yıldız Perakende Mabeyn Erkanı ve Saray Görevli leri Maruzatı.

2. Araştırma ve İnceleme Eserler

Abdulkadir Gül; *Kültürlerin Kaynaştığı Şehir Antakya*, Gece Kitaplığı, Ankara 2014.

Abdulkadir Gül / Salim Gökçen; *Son Dönem Osmanlı Nüfusu ve Ecnebler Meselesi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2010.

Ali Güler; “*Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Türkiye'nin Demografik Durumuna Genel Bir Bakış*”, Osmanlı, c. IV, Yeni Asya Yayınları, Ankara 1999, s. 5 68-574.

Davut Kılıç; *Osmanlı Ermenileri Arasında Dinî ve Siyasi Mücadeleler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006.

Enver Ziya Karal; *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, TÜİK Yayınları, Ankara 1997.

Erhan Afyoncu; “*Türkiye'de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler*”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, c. 1, S. 1, İstanbul 2003, s. 267-286.

H. Kemal Karpat; “*Ottoman Population Records and the Census of 1881/1882-1893*”, International Journal of Middle East Studies, c. 9, S. 2, 1978, s. 237-274.

Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.

Hakan Olgun; (editör: Ş. Gündüz), “*Protestanlık*”, *Yaşayan Dünya Dinleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007, s. 121-132.

Hans-Lukas Kieser; *İskalanmış Barış, Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

Hasan Duman; *Osmanlı Yıllıkları* (Salnameler ve Nevsaller), IRCICA Yayınları, İstanbul 1982.

Mehmet Ali Ünal; *Çemişgezek Sancağı*, TTK. Yayınları, Ankara 1999.

Mutullah Sungur; “*XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Nüfus ve Nüfus Sayımları*”, Osmanlı, c. 4, Yeni Asya Yayınları, Ankara 1999, s. 561-578.

Orhan Kılıç; *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı- Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Ceren Matbaacılık, Elazığ 1997.

Osman Cilacı; *Hristiyanlık Propagandası ve Misyonerlik Faaliyetleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005.

Ömer Lütfi Barkan / Enver Meriçli; *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defteri I*, TTK. Yayınları, Ankara 1988.

Ömer Lütfi Barkan; “*Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi*”, TM, c. X, İstanbul 1956, s.1–26.

_____ “*Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri*”, İFM, c. 2/1, İstanbul 1941, s. 29-59.

S. Mübahat Kütükoğlu; “*Osmanlı Sosyal ve İktisadi Kaynaklarından Temettuat Defterleri*”, Belleten, LIX/225, Ankara 1985, s. 395-412.

Salih Şahin; *Nüfus Gerçeği*, Gazi Kitabevi, Ankara 2012.

Samuel S. Cox; *Diversions of a Diplomat in Turkey*, New York 1893, s. 43-44.

Sezai Balcı; *Giresun Rumları ve Gayrimüslim Bir Belediye Başkanı: Kaptan Yorgi Konstantinidi Paşa*, Libra Kitap, 2. Baskı, İstanbul 2012.

Tevfik Çavdar; “*Osmanlı Döneminde Nüfus Bilgileri*”, Osmanlılar, c. 4, Yeni Asya Yayınları, Ankara 1999, s. 551-562.

Vital Cunet; *La Turquie d’Asie*, c. I-IV, Paris 1892-1894.